СВОБОДА И ОТЕЧЕСТВО

СТАТИИ
ДОКУМЕНТИ
ОЧЕРЦИ
ЛИТ. МАТЕРИАЛИ
ЗА ПИРИНСКИЯ
КРАЙ

ИЗДАТЕЛСТВО НА ОТЕЧЕСТВЕНИЯ ФРОНТ

ЕДИНСТВОТО НА БЪЛГАРСКИТЕ ДИАЛЕКТИ В МИНАЛОТО И ДНЕС

К. МИРЧЕВ

Българският език е член на голямото семейство на славянските езици. Във времето от VI до IX в. на нашата ера славяните са населявали обширни области в Европа. Предците на днешните източни славяни (руси, украинци, белоруси) са обитавали териториите по течението на реките Днестър, Днепър, Ока и горна Волга; предците на днешните западни славяни (поляци, чехи, словаци, лужичани) са живеели в областите на реките Одер, Елба и Висла, като се простирали и на юг в посока към Дунав, а предците на днешните южни славяни (българи, сърби, хървати, словенци) са заемали целия Балкански полуостров заедно с приалпийските области, както и областите на север от средното и долното течение на Дунав. Издънки от южните славяни в тази епоха обитавали и в редица острови в Бяло и Адриатическо море.

Толкова широкото разселване на славянските племена е допринесло за разпадането на онзи, сравнително взето, единен праславянски език, на който са говорели в далечни времена всички славяни, когато не само езиково, но и етнически са представяли много по-единно цяло и са населявали далеч по-малки по обхват области в Източна Европа. В периода от VI до IX в. на нашата ера става постепенното обособяване на отделните славянски езици чрез бавно, но непрекъснато отдалечаване от праславянския език. В тази епоха започва бавно да се оформява и българският народностен език въз основа на племенните диалекти на югоизточната група на южните славяни, т. е. на ония южни славяни, които се заселили в днешна България, в Беломорска и Източна Тракия, в Македония, в долината на р. Морава и в някои области на днешна Румъния, Албания и Гърция.

Най-ранните прояви на разграничение между зараждащите се славянски езици са били от фонетично естество. Така напр. в диалектите на славяно-българските племена от тази епоха праславянските звукови съчетания *тй* и *дй* са се променили в *шт* и *жд*, сравни *свѣшта* от праславянско *свѣтйа* и *межда* от праславянско *медйа*. Във всички останали славянски езици тия звукови съчетания се променят по различен, специфичен за всеки отделен славянски език начин, сравни рус. *свеча — межа*, сърб.-хърв. *свеh а-меhа*, пол. swieca, чеш. svice . Ранно отличие между диалектите на славяно-българските племена и диалектите на другите славянски племена се установява и във връзка с развоя на типичната за пра-

славянския език гласна ѣ, която носи наименование *ят*. Само в диалектите на славяно-българските племена от IX в. тя се развива в широко *е*, много характерно за българския език. Широкото *е* на мястото на праславянската ятова гласна е било характерно и за старобългарския език на солунските братя Кирил и Методий. То се слуша и до днес в редица български говори, а особено отчетливо в разложкия говор, сравни напр. разложкия изговор на следните думи: *хлеб, место, бел, беше* (е означава широко произнасяно *е*).

С течение на времето покрай тези начални различия започват да се развиват и други, които обхващат цялата система на езика. В IX в. на нашата ера българският народностен език е напълно обособен, за което допринасят и създалите се племенни съюзи сред славяно-българските племена, а по-късно и основаната в 681 г. славянобългарска държава.

В своя по-сетнешен развой българският език преживява редица промени, една част от които се споделят и от останалите славянски езици. В по-основните си линии обаче този развой се е движел по специфичен път, характерен само за българския език и сбусловен от създалите се в езика развойни тенденции или вътрешни закони на развой, които са стояли в тясна зависимост от типичната историческа съдба на българския народ, главно от продължителното общуване със стари и нови езици, които са се говорели на Балканския полуостров. Кои са особеностите на този език, които обединяват в една лингвистична цялост българското население от най-крайния северозапад до най-крайния югоизток на неговите днешни територии и през какви по-важни етапи е преминал неговият исторически развой, ще се помъчим накратко да разясним в колкото се може по-достъпна форма в следващите редове.

Известно е, че във втората половина на IX в. солунските апостоли Константин-Кирил и Методий получават поръчение от византийския император да отидат в Моравия и да сложат основа на богослужение, което да се извършва на славянски език, т. е. на език, който да бъде понятен на наскоро покръстилите се моравци, сред които християнската религия е била разпространявана на чуждия за тях латински език. Изборът за изпълнението на тази задача е паднал върху двамата солунски братя главно поради това, че те са били родом от Солун, а солунчани, както буквално се казва в житията на двамата братя, в това време са говорели чисто по славянски, т. е. славяно-български. Преди да замине за Моравия, по-малкият от братята Константин-Кирил стъкмява славянска азбука, така наречената глаголица, и превежда най-необходимите богослужебни книги на солунско наречие, т. е. на езика на славянобългарското население, което в IX в. е населявало плътно Солунската област. По такъв начин славянобългарският език пръв пред славянските езици получава литературна обработка въз основа на солунския диалект. Благодарение

на този акт, едно от най-забележителните явления в българската културна история, ние сме доста добре информирани върху характера на българския език от IX в., тъй като солунското наречие от тази епоха се е отличавало слабо от останалите славяно-български диалекти. Отразеният в първите преводи на солунските братя език се нарича *старобългарски език*. Този език пази типичните си белези до края на XI в., след което навлиза в по-късен стадий, наречен *среднобългарски,* който трае приблизително до XIV в. От XIV в. българския език навлиза в най-новия си стадий на развой, който наричаме *новобългарски* и в който българският език стига до такова оформяване, което е характерно за него в основните си черти и в наши дни. В този многовековен свой развой отделните диалекти на българския език са се изменяли на места с по-бързи крачки, на места с по-бавни. Всичко това е било в зависимост от конкретни условия — исторически, стопански и географски. Ето защо днешните български диалекти не са еднакво отдалечени, особено във фонетично отношение, от старобългарския език. Едни от тях са по-архаични и пазят все още някои най-типични особености на старобългарския език, други са се отдалечили по-чувствително от него. Костурският диалект напр. в Южна Македония е един от най-архаичните български говори. Запазеното в него носово произношение, сравни *бъ́нда, гъ́мба, мъ́ндро, гле́ндам,* го свързват пряко с една от най-типичните черти на старобългарския език.

Първите български книги, създавани във времето, докато солунските братя са били още живи, не са запазени. Старобългарските паметници, с които днес разполагаме, са от по-късно време — от края на X и XI в. Но понеже се е касаело за богослужебни книги, в техния език са намирали малък достъп нови черти, езикът на първите книги се е смятал за свещен и книжовниците са полагали грижи в течение на цели два века след смъртта на солунските братя да не посягат върху него. Както фонетичното, така и морфологичното единство на старобългарските паметници въпреки всичко не е могло да не бъде нарушено в известна степен под влияние на различни български диалекти от X и XI в. и под влияние на естествения развой в една или друга посока, изживян от българския език в посочения период от време. С това значението на паметниците за проучване развоя на българския език се повишава. Те могат да се смятат поради отразените в тях по-късни езикови черти за верни отразители на състоянието на българския език не само през IX в., но и през X и XI в. Разбира се, не трябва да се изпуска предвид обстоятелство, че старобългарските паметници са преди всичко литературни произведения. Несъмнено е, че още първоначалните Кирило-Методиеви преводи, колкото точно да са отразявали особеностите на владения до съвършенство от солунските братя български диалект, не са се покривали напълно с него, защото не са могли да не бъдат в по-малка или в по-голяма степен повлияни от гръцките ориги-

нали. Влиянието е засягало тяхната лексикална страна, а понякога и някои синтактични обрати. Още в Кирило-Методиевите оригинали са се срещали непреведени гръцки думи, чужди на народния език, а също така и новосковани ненародни изрази, образувани по чужд, гръцки образец. След като така литературно обработен езикът на Кирил и Методий е започнал да се използува за църковни и културни нужди в Моравия, той не е могъл с течение на времето да не бъде повлиян, при това пак само в лексикално отношение, от местния западнославянски език. В старобългарските паметници, особено в ония от тях, които са писани на глаголица, се срещат известно число моравизми. Както гръцкото, така и допълнителното моравско влияние не са засягали граматичната структура на българския диалект на солунските братя, поради което засвидетелствуваният в старобългарските паметници език с пълно основание може да се сметне за верен отразител на граматичните особености на българския език от IX—XI в.

Когато се откриваха старобългарските паметници и когато започна изучаването на отразения в тях старобългарски език, а това ставаше в течение на XIX в., съвременните български диалекти не бяха известни на учения свят в своите подробности, не бяха известни по-редките езикови факти, които те притежаваха. Новобългарският език, доколкото беше познат, правеше впечатление, че е доста отдалечен от езика на първите преводи на солунските братя. Ето защо лесно се създаде теорията, че в езика на Кирилометодиевите книги от IX в. не се отразява български диалект, а някакъв диалект на ония славяни, сред които тези книги са били за пръв път използувани и за които те са били предназначени. Тъй като в древна Моравия се е говорел западнославянски език, а Кирилометодиевият език издаваше съвсем ясни черти на южнославянски език, започна да се оформява схващане, според което Кирилометодиевият език бил език на изчезналите днес панонски славяни, които са живеели в IX в. в Южна Унгария и са говорели южнославянски език, сроден по всяка вероятност с езика на днешните словенци. Известно е, че двамата солунски братя са прекарали известно време в стара Панония и са обучили там на славянско богослужение около петдесет ученика, поверени им от панонския княз Коцел. Тезата за панонския произход на Кирилометодиевия език бе поддържана от много видни представители на славяноведението във втората половина на XIX в. Постепенното и по-задълбочено проучване обаче на съвременните български диалекти даде възможност на редица учени да започнат да атакуват панонската теория за произхода на Кирилометодиевия език и да възстановяват истината, а именно да доказват, че в първите книги на солунските братя е отразен български език. Решителна роля в тази борба оказаха разкритите в редица български диалекти архаични черти, които свързваха тия диалекти направо с най-съществените особености на Кирилометодиевия език. В това отношение станалите в края на миналия век и в на-

чалото на нашия век известни в научните среди старинни особености ,напр. на костурския говор, изиграха една от най-важните роли. Костурският носов изговор на редица думи от рода на тези, които приведохме по-горе, показваха тясната връзка на днешния български език с езика на първите преводи на солунските братя. По тоя начин се установи, че в основата на езика на солунските братя е легнал българският език от IX в., а не езикът на панонските славяни.

Този език, както посочихме вече, е започнал бавно да се изменя. Насоките на неговия развой са били общи за всички български говори.

Кои са най-важните промени, които са настанали в развоя на българския език?

На първо място това е загубата на падежите. Българският език от IX в., езикът на солунските братя, е употребявал падежи, както всички днешни славянски езици. С течение на времето тези падежи са се загубили в българския език и това, което се е изразявало чрез тях, днес се изразява по друг начин, обаче еднакъв за *всички* български говори. Напр. в старобългарски език, за да се каже, че книгата е притежание на ученика, казвало се е „книга оученика", както напр. в днешния руски език. Това е било така наречения родителен падеж за притежание. Днес във *всички* български говори този падеж се изразява аналитично т. е. с помощта на предлог *на,* който се поставя пред съответното име, напр. *книгата на ученика, шапката на детето, върхът на планината* и т. н. Функциите на изтъкнатия родителен падеж за притежание през среднобългарската епоха се поемат от така наречения дателен падеж. В много среднобългарски паметници не се употребява вече родителен за притежание, а само дателен падеж. Остатъци от това старо състояние откриваме днес във *всички* български говори. В тях именно се употребяват дателни форми на кратките лични местоимения за изразяване на притежателно значение, напр. *баща ми, баща ти, баща му, баща ни, баща ви, баща им.* Това са съчетания, които се употребяват и в книжовния български език. Изобщо те са много типично явление във *всички* съвременни български говори, което здраво ги споява в нерушимо езиково единство.

Значението на първоначалния дателен падеж е било да подчертае, че глаголното действие, за което става дума в речта, е насочено или предназначено за или към определено лице или предмет. Забележителен факт е, че днес във *всички* български говори това старо дателно значение се предава по един и същ начин, който напълно съвпада с начина, по който днес се изразява родителният падеж за притежание, т. е. по аналитичен начин чрез предпоставяне на предлог *на* пред съответното име. Така напр. старобългарската фраза „коупихъ книгѫ оученикоу" днес всички българи изразяват чрез съчетанието *купих книга (кому) на уче-*

ника. или *разказах приказка (кому) на детето,* или *писах писмо (коми) на приятеля си.*

В историята на българския език падежите са се пазели по-здраво и по-продължително време при имена, които са означава ли живи същества. Доказателства за това дават редица съвременни български диалекти, в които по-чувствителните следи от старите падежи се срещат тъкмо в тая категория имена. Така напр. в източните говори се употребяват при личните имена от мъжки род форми с окончание *-а,* напр. Стояна, Ивана, Тодора и т. н., които са остатък от стария родителен падеж, но сега, съчетани с предлози, могат да изразяват значенията почти на всички старобългарски падежи, напр. *къщата на Стояна* (родителен падеж), *казах на Стояна* (дателен падеж), *пътувах със Стояна* (творителен падеж). Същото нещо наблюдаваме и в редица говори в границите на нашата република и в македонски говори със западнобългарски езиков характер. В тези говори личните имена от мъжки род окончават на *-е* или *о; Пере, Перо, Заре, Васе, Гоше, Гошо* и т. н. Тук съответните фрази се оформяват по следния начин: *къщата на Димета* (или *Димоте), казах на Димета* (или *Димети)* и т. н. Поради окончанието си *-е,* западнобългарските лични имена за мъжки род са попаднали в по-особено склонение. Затова оцелелите им падежни окончания се отличават от източнобългарските.

Най-здраво в българския език се държи старият звателен падеж, който, строго погледнато, е само една форма на обръщение и не изтъква някаква синтактична роля на имената в изречението. Наличието на звателни форми в днешния български език следователно не нарушава общия аналитичен начин за изразяване на синтактичните отношения.

2. Новоразвита в българските говори важна черта е и членната форма. В старобългарски не са се употребявали членни форми. Няма такива форми и в който и да било друг славянски език. И членната форма следователно е много типична българска особеност и от своя страна обединява българските диалекти в едно цяло, защото няма български диалект, който да не я познава. При това членните форми са напълно еднакви във всички български говори от крайния североизток до крайния югозапад на българските територии.

Появата на членна форма в развоя на българския език е едно от явленията, които стоят в тясна връзка с условията, в които е бил поставен да се развива българският език на балканска почва, с други думи, както разпадането на склонението, така и появата на членната форма е последица от развоя на редица общи във всички балкански езици тенденции. Във всеки отделен балкански език обаче членните форми са се развили и оформили по свои пътища и със свои собствени средства.

Членната форма спада към така наречените езикови определители, чиято служба е да определят и индивидуализират дадено

име спрямо останалите имена. В българския език, както и във всички други езици, които познават членна форма, тя води началото си от стари показателни местоимения. Постоянната употреба на показателните местоимения при съществителните довежда с течение на времето до пълно заличаване на тяхното показателно значение и ги превръща в обикновени изразители на определеност на понятието, към което се отнасят, т. е. в членни форми. Служба на членни форми са могли да придобият само така наречените слаби показателни местоимения, които се отличават от обикновените показателни местоимения по това, че не показват самия предмет или лице, а формулираното по-рано понятие за тях. Те обикновено имат по-кратки и по-слаби форми и се прибавят към имената като частици, които нямат самостоятелно ударение.

По законите на словореда в старобългарския език слабите показателни местоимения винаги са се поставяли след името, към което се отнасят. Така се е установила с течение на времето една от най-характерните черти на българската членна форма, именно нейната постпозиция, т. е. нейната употреба след имената, напр. *град-ът, стена-та, село-то.* Това е особеност, която се споделя от съвременните български говори. В повечето европейски езици (напр. във френски, немски и английски) членната форма се поставя пред името.

Членната форма в българския език се развива през периода на неговия обособен исторически живот. Имаме данни, от които можем да съдим, че българската членна форма е била не в зачатъчно, но в доста напреднало състояние още в X в. в някои старобългарски диалекти. Това са били източнобългарски диалекти. В съчиненията на Йоан Екзарх, български писател от Симеоново време, вече се срещат членни форми. В солунския диалект от IX—X в. членната форма не е била още напълно развита. Ето защо в старобългарските паметници същински членни форми не се срещат, а само някои техни заченки. За старинността на членната форма говори между другото и самият неин вид, особено при имената за среден род множествено число — *села-та, места-та, деца-та.* Член *-та* представя старо показателно за среден род множествено число, което отдавна е престанало да се употребява в български език, а се е употребявало в старобългарски и в ранния среднобългарски период.

Членната форма е била вече напълно развита през среднобългарския период в говоримата българска реч Но голямото преклонение, което са имали писателите към древния български език, в който няма членни форми, ги е принуждавало да отбягват членната форма като типична народна особеност. Според техните средновековни разбирания не е трябвало да ѝ се отделя място в литературния език. Ето защо членни форми се срещат в много малко среднобългарски паметници, и то главно в такива, чийто език не е бил скован от влиянието на традицията.

В старобългарски са съществували следните показателни ме-

стоимения: *тъ, та, то; онъ, она, оно, овъ, ова, ово; сь, си, се.* Едни от тях, напр. местоименията *тъ, та, то и сь си, се* са се употребявали за общо, недиференцирано по пространство посочване. С местоименията *онъ, она, оно* се посочвали по-отдалечени предмети, а с местоименията *овъ, ова, ово* се посочвали по-близки предмети. С течение на времето в българския език на надделяват членните форми, образувани с първото показателно местоимение. Те са сега напълно еднакви във *всички* български говори. Формата за имената от женски род единствено число е *-та (жената, гората* и т. н.), за имената от среден род единствено число е *-то (селото, месото* и т. н.), формите за множествено число при имената от мъжки и женски род окончават на *-те (мъжете, жените* и т. н.), а за среден род същото число на *-та (селата, местата* и т. н.). Различия се забелязват само при членните форми за имената от мъжки род единствено число. Но те са само от фонетично естество и зависят от историческите фонетични закономерности, характерни за отделните диалекти. Така в български език членната форма за единствено число при имената от мъжки род е или *-ът -ъ* (предавано графично като *а*), или *-от -о: градът — градъ, мостът — мостъ: градот — градо, мостот — мосто.* Първият тип е характерен за източните диалекти и оттам и за съвременния български книжовен език. Вторият тип е характерен за западните български говорни области. Но той се среща и далеч в североизточните български диалектни области, напр. в старинния крайдунавски диалект около Свищов. Оттам ни са известни членувани форми при имената за мъжки род единствено число като *градо, крако, мосто* и т. н..

Членни форми, образувани от останалите старобългарски показателни местоимения, са по-ограничени, те не обхващат всички български говори. Така напр. в средните македонски говори има членни форми, образувани от показателното местоимение *онъ, она, оно,* напр. *чоекон, женана, селоно.* В тези членни форми значението на старото местоимение *онъ,* с което са се посочвали предмети или лица, намиращи се на по-отдалечено разстояние от говорещото лице, се запазва. Тези членни форми се употребяват ,когато става дума за по-отдалечени предмети и лица. Същото нещо наблюдаваме и в родопските говори, в които откриваме членни форми, образувани от стари показателни местоимения *онъ, она, оно* и употребявани за посочване на предмети или лица, стоящи на известно разстояние от говорещото лице. Членуваните форми тук гласят *мажон, женана, детено.* В средните македонски говори могат да се образуват членни форми и с показателните местоимения *овъ, ова, ово.* И тези членни форми все още носят белези на старото значение на изтъкнатите старобългарски местоимения. Чрез тях се посочват лица или предмети, които стоят в известна близост до говорещото лице. Образувани по тоя начин членни форми се срещат и в трънския говор. Те гласят напълно както македонските, сравни *мужън, женана, детено.* Членни форми, образувани със стари показателни местоимения *съ, си, се,* се срещат в южните маке-

донски говори, но в най-честа употреба са те в родопските говори, в които се чуват много често членувани форми от следния вид: *мажос, женаса, детесо.* И тук се натъкваме на една общност, която сближава средните и южните македонски говори с източните родопски говори и със западнобългарския трънски говор.

3. В системата на глаголите най-съществена и обща за всички български говори е загубата на така наречената инфинитивна форма, която се пази във всички славянски езици. В целия обхват на българския език старата инфинитивна форма се видоизменя в обикновена лична глаголна форма, придружена с частица *да,* напр. българинът от времето на солунските братя е казвал *не мога видѣти,* а днес навсякъде в българските земи се казва *не мога да видя.* Постепенното изчезване на инфинитивната форма е вървяло успоредно с настаняването на аналитизма в българския език. И както са останали известни следи от старобългарските падежи в съвременните български говори, така и от старата инфинитивна форма се срещат следи, особено в архаичния език на народните песни. В някои източни български говори се е запазила нащърбена инфинитивна форма, след някои глаголни форми, употребени в значение на забрана, напр. *недей говори, немой ходи.* Но това са само нищожни остатъци от широко употребяваната в старобългарски инифинитивна форма, станала вече напълно чужда на българските говори.

4. По нов начин в днешния български език се изразява и формата за бъдеще време, която в старобългарско време се е изразявала така, както в днешния руски език. И в това отношение има пълна общност между българските диалекти. Навсякъде в българската езикова територия днес бъдеще време се изразява по аналитичен начин, т. е. чрез частица *ще* и форма за сегашно време на съответния глагол, напр. *ще дойда, ще чета, ще кажа, ще се работам* и т. н. Частицата *ще* е остатък от старобългарския глагол *хотѣти,* който е значел *искам.* Когато се е съчетавал с други глаголи, за да се образува аналитично бъдеще време, глаголът *хотѣти* е загубвал своето значение и от неговата форма за 3-то лице единствено число *хощет* е останала днес неизменяемата частица *ще, с помощта* на която се образува днес бъдеще време в български език. В редица български западни говори, предимно в Средна и Северна Македония, частицата се е видоизменила в *ке* под сръбско езиково влияние, което е започнало да се упражнява през епохата на сръбското владичество в големи части от днешна Македония през XIV в. Това фонетично изменение на частицата *ще* не е засегнало говорите в Южна Македония, но се е разпространило в други западни български области, напр. в Софийско и Самоковско. То е проникнало и в говори от източнобългарски тип напр. в Гоцеделчевско, а може да се срещне чак в Източна Тракия. това фонетично изменение на частицата *ще* очевидно не нарушава единния за българските говори граматичен образец за изразяване на бъдеще време. Частицата *ще* впрочем може да се под-

ложи и на други фонетични изменения. В българските говори тя се среща още във вид *ще, щъ, жа, че, за.* Поради широкото географско разпространение на частицата *ке* в българските говори, мнозина български учени отричат нейния чужд произход и приемат, че тя се е получила самостоятелно на българска почва. При това обяснение на частицата *ще* те не излизат от формата на сегашно време на старобългарския глагол *хотѣти,* която посочихме по-горе, а от неговата форма за минало време *(х)тѣхъ.*. В тази форма съгласната *т* е могла да премине в *к* под влияние на следващата мека гласна както напр. от *цвете* се получава *цвеке.* Следователно според тези учени *ке* се е получило от форма за минало време *кех* на старобългарския глагол *хотѣти.*

Това, което изтъкнахме дотук, засяга самата сърцевина на българската граматична структура. Въз основа на посочените езикови белези в славистиката е изградено понятието *български езиков тип.* Оттук произтича и неизбежното заключение, че ония славянски диалекти, разпространени върху територията на Балканския полуостров, които са загубили старата славянска падежна флексия и старата славянска инфинитивна форма, развили са членна форма и са оформили нов аналитичен начин за изразяване на бъдеще време, са диалекти от български тип, следователно в своята съвокупност определят границите на българския език.

Към изтъкнатите белези от морфологично естество ще прибавим и други, не по-малко важни, които подкрепят и засилват единството на българските говори. Нека подчертаем, на първо място еднаквият аналитичен начин, по който се изразяват различните степени при прилагателните, именно сравнителната и превъзходна степен. Днес няма български говор, който да не изразява сравнителната степен на прилагателните чрез частица *по,* напр. *по-богат, по-стар, по-хубав* и т. н. В старобългарски степенуването на прилагателните е ставало по синтетичен път, т. е. чрез различни окончания, които са се прибавяли към основата на прилагателните. Загубата на тези окончания и изразяването на степените с помощта на предпоставени частици напомня загубата на падежните окончания при имената, за което се говори по-горе. Съществува обаче една интересна подробност. Докато от старите падежи в съвременните български диалекти съществуват все още някакви следи, от старобългарските синтетични начини за изразяване на степен при прилагателните, българските говори, взети вкупом, не познават и най-малка следа.

Много съществена черта в съвременните български диалекти е удвояването на прякото и непрякото допълнение. Това удвояване се постига чрез прибавката на кратки лични местоимения във винителен или в дателен падеж към споменатите допълнения. Удвояванията стават, когато функцията на допълнения изпълняват не само съществителни, но и местоимения ,напр. *ученика го изключиха* или *изключиха го ученика, аз я посетих изложбата* или *изложбата я посетих аз, помилвах го детето* или *детето го помил-*

вах. В говорите на голяма част от Вардарска Македония кратката местоименна форма обикновено стои в началото на изречението, което означава, че в тези диалекти се е наложил друг словоред на общо за българските диалекти правилно. напр. *го изключиха ученико, я посетих изложбата, го помилвах детето* и т. н. Ще приведем няколко случая с непряко, т. е. дателно допълнение: *казах му на ученика, на войниците им заповядаха, на детето му подариха играчка.* И при тези случаи във вардарските македонски говори се е наложил нов словоред, според който в началото на фразата стои кратката местоимена форма, напр. *му казах на ученико, им заповядаха на войниците, му подариха на детето играчка.*

Ще приведем няколко примера с удвояване на местоимение, което изпълнява функция на пряко или непряко допълнение: *мене ме назначиха на работа, тебе те наказаха, него го взеха войник, нас ни повикаха на служба, вас ви събудиха рано, тях ги нахраниха добре; мене ми дадоха да ям, на тебе ти писаха писмо, на него му купиха палто* и т. н.

Към общите особености на българските говори не можем да не отнесем и богатата глаголна система, която те притежават. Всички български говори пазят почти непокътнати старобългарските глаголни времена. Особено важно в случая е запазването в българските говори на *минало свършено* и *минало несвършено* време, които са изчезнали в останалите славянски езици. Следователно наличието на тези две глаголни времена се определя като забележителна черта на говорите от български тип. Не съществува български говор, който да не я притежава в своята глаголна система. Някои различия, които са се установили в българските говори в областта на глаголите, са от второстепенно значение. Едно от тях засяга напр. окончанията за 1 лице единствено и множествено число сегашно време. На всеки, който обича да се вслушва в българска диалектна реч, прави впечатление, че западните българи обичат да употребяват доста често в тия случаи форми като *пишем — пишеме, спим — спиме, вървим — вървиме,* а източните българи *пиша — пишем, спя — спим, вървя — вървим* и т. н. Необходимо е обаче да направим някои доуточнявания. Изтъкнатите форми не се подлагат на рязко разграничение в географско отношение. Формите за първо лице единствено число на *а (я)* не са ограничени само на изток, но се срещат и на запад. Напр. редица македонски говори от западнобългарски тип се характеризират с това окончание. Това са говорите в *Дебърско, Гостиварско, Преспа, Костурско, Леринско, Стружко, Разложко, Благоевградско* и др. Окончание *а* се среща и в някои части от югозападните говори на нашата република, напр. в *Самоковско, Кюстендилско, Радомирско и др.* Обратно, окончание *-м* във формата за първо лице единствено число намираме в някои родопски говори и в някои балкански говори. Що се отнася до окончание *-ме* за първо лице множествено число и то не е изключително

западно, защото е редовно във всички югоизточни български говори.

Нека изтъкнем за пример и различията, които съществуват в българските говори във връзка с така наречените описателни заповедни глаголни форми. Покрай обикновените заповедни форми от типа *елате, дойдете, купете,* в българските говори се употребяват и описателни заповедни форми, които изразяват по-мека заповед, някакво желание, съвет, увещание. Те се образуват предимно с предпоставени глаголни форми *недей* или *немой: недей да викаш — немой да викаш.* Първите се срещат в североизточните български говори и са се настанили и в книжовния български език. Относно вторите форми съществува обикновено неточна представа за тяхното географско разпространение. Поради недостатъчна осведоменост, смята се, че те са ограничени само в западните български говори, включително с ония македонски говори, които са западнобългарски по тип. Всъщност описателни повелителни форми с *немой — немойте* се употребяват не само в източнобългарския по своя тип гоцеделчевски говор, но и далеч в югоизток на българската езикова територия, напр. в *Девинско, Смолянско, Хасковско* и т. н.

Някои различия сред глаголните форми са от външен, фонетичен характер. Фонетичните изменения не променят същността и съдържанието на глаголната система. Така напр. казахме, че за всички български говори са характерни глаголните времена *минало несвършено време* (имперфект) и *минало свършено време* (аорист). Формите за първо лице единствено число на тези времена окончават на съгласна *-х.* Съгласната *х* обаче в краесловие или в положение между две гласни в много български говори, както източни *(Габровско, Шуменско, Троянско),* така и западни (в много говори във Вардарска Македония) се променя във *въф.* Така възникват аористни и имперфектни диалектни форми с променено във фонетично отношение окончание: *браф брах, ядоф ядох, дойдоф дойдох, ходеф ходех, викаф виках* или форми като *дадова дадоха, дадова дадоха, викава викаха, бява бева бяха.*

* * *

Както изтъкнахме вече, всички български говори са загубили старите падежи, чрез които се е определяла синтактичната роля на имената в изречението .Тази синтактична роля е започнала да се изразява, както видяхме, по нов начин, именно чрез предлози, които се поставят пред имената. В резултат на този много важен процес в историята на българския език, във всички съвременни български говори при имената са оцелели три форми — една за *единствено число,* друга за *множествено число* и една за *обръщение,* наследница на стария звателен падеж. От така установеното положение нито един български говор не прави изключение. Фор-

мите за множествено число на имената са се отличавали в старобългарски език с доста голямо разнообразие, което се е обуславяло от доста многочислените тогава типове склонения. Много важен е фактът, че в течение на развоя на българския език се е дошло до напълно общи за всички български говори промени в окончанията за множествено число, редки или липсващи напълно в говорите на другите славянски езици. Още от среднобългарската епоха (XII—XIV в.) в български език е започнал да действува закон, по силата на който старите окончания за множествено число на имената от мъжки род се заменят от окончанията на имена, които са имали събирателно значение. А то е било *-е*. Днес няма български говор в Мизия, Тракия и Македония, който да не познава форми за множествено число при имената от мъжки род от типа *учителе, приятеле, косаче, чорапе* и т. н. Тези форми се подчиняват във *всички* български говори на един общ начин на членуване, сравни *учителето, приятелето, косачето, чорапето* и т. н.

С много малко изключения обща за българските диалекти е появата на бройното множествено число при имената от мъжки род. То се употребява след числителни или след думи, изразяващи множество, и е остатък всъщност от старото двойнствено число на имената, сравни напр. *два вола, пет ученика, десет стола* и т. н.

* * *

Българските говори са обединени от еднаква местоименна система. Това структурно единство не се нарушава от някои настанили се късно разлики сред местоименните форми, възникнали най-често вследствие на взаимно влияние на формите. Това става най-често във форми за косвени падежи, напр. *ним, них,* получени от *н-им, н-их,* под влияние на началната съгласна *н* във форми като *нам, нас.*

Най-силно се хвърлят в очи различните форми на личното местоимение за първо лице единствено число. Едни диалекти употребяват *я,* а други *аз* или *яз.* Хвърля се в очи и различието на формите за трето лице единствено число при личните местоимения. От една страна, имаме *той, тя, то,* а от друга, *он, она, оно.* Формата *я* е разпространена предимно в западните говори, но се среща и в говорите из Тракийската низина, в Разложко, и Годечевско. Формата *аз* се среща не само в мизийските, балканските и в тракийските говори, но и в говорите на Вардарска Македония. Изобщо разпространението на формите *аз* и *я* като първолични местоимения е доста неравномерно, с решително надмощие по честота на форма *аз,* която днес е литературна, както е била литературна и в старобългарски език. По-строго са очертани областите на разпространение на третоличното местоимение *он, она, оно.* Те могат да се охарактеризират като западнобългарски особености, но не са могли да обхванат западнобългарските говори в

тяхната цялост. Много западнобългарски говори в границите на нашата република, а също така западнобългарски по тип говори в македонските области не ги познават.

* * *

Обединени в едно монолитно цяло чрез посочените дотук извънредно важни морфологични особености, българските диалекти показват известни разграничения помежду си в областта на фонетиката. Тези разграничения имат обикновено по-нова дата на възникване и са породени от специфичните исторически съдбини на българското население, които често са слагали пречки на взаимното общуване между отделните негови части. В периода, когато възниква старият български литературен език, т. е. във втората половина на IX в., българският език е бил по-единен във фонетично отношение. В течение на X, XI, XII в. някои старобългарски гласни започват да се променят. В тоя процес обаче не всички български говори са вървели с равни крачки напред. Една част от говорите са се задържали на по-архаичен етап в своя развой, а други на по-напреднал. На това неравномерно развитие се дължат и фонетичните различия сред българските диалекти, които наблюдаваме днес. По-долу ще изтъкнем няколко по-важни факти, свързани с това фонетично развитие.

Българските говори от IX в. са притежавали така наречената голяма или твърда ерова гласна, отбелязвана графично като ъ. Тя е била извънредно кратка гласна и по своя гласеж е напомняла днешно кратко *о* или кратко *у*. Тази гласна в огромно число места в старобългарски, поради своята краткост, се е загубвала. При по-специални условия обаче, които са благоприятствували за нейния преход от кратка гласна в нормална гласна, тя се е запазила в български език. В някои български говори тя е преминала в *о*, и в други в гласна, която ние наричаме новобългарска ерова гласна и бележим графично със стария буквен знак ъ. Новобългарската ерова гласна има свой специфичен гласеж, който не се среща в останалите славянски езици и се е отдалечил от старобългарския гласеж на кратко *о* или кратко *у*. Ето защо по-верни на старобългарския гласеж на старобългарската твърда ерова гласна са ония съвременни български говори, които на нейно място имат гласна *о*, напр. *дожд*, за *дъждь*, *сон* за *сънъ*, *бочва* за *бъчьва*, *вошка* за *въшь* и т. н. Върху българската езикова територия е имало и има обширни области, разположени на запад от една линия, започваща от Дунав и свършваща до Егейско и Мраморно море, в които на мястото на старобългарската твърда ерова гласна се произнася или се е произнасяло *о*. Доста плътно по обхват, такова произношение се среща в македонските говори от западнобългарски тип. В мизийските източнобългарски говори, т. е. в говорите на изток от отбелязаната географска линия, много широко

разпространен изговор на ъ като *о* се среща в членните форми, напр. *гърбо, крако, носо, столо* и т. н. Но все пак по-архаичният стадий от развоя на старобългарската гласна голям ер е по-компактно разпространен в западната част на българския език. Неговата интензивност отслабва, колкото се отива по̀ на изток в българската езикова територия.

Старобългарски език е притежавал още една ерова гласна, така наречената малък или мек ер, означавана графично като *ь*. И тя е била много кратка гласна в старобългарски език и се предполага, че е звучала като кратко *е* или като кратко *и*. И тази ерова гласна поради своята краткост на много места се е загубила напълно още на старобългарска почва. Запазила се е в същите условия, сред които се е запазил и твърдият ер, именно сред условия, които са я превърнали от кратка гласна в нормална гласна. На нейно място днес всички български говори развиват гласна *е*, както в корена на думите, така и в наставките, напр. *ден, лен, пес, чест, шев, котел, орел, болен, старец* и т. н. В редки случаи в някои източни български говори, а също така и в книжовния български език, в начални срички като заместник на малкия ер се явява новобългарската ерова гласна. напр. *жъна, тънък, пън, тъмен* срещу редовни и широко разпространени *жена, тенко, пен, темно*. Това частично съвпадение на заместниците на двата старобългарски ера лесно се обяснява чрез известното в езикознанието явление *асимилация*, т. е. уеднаквяване при определени условия на два различни звука. В посочените случаи решителна роля са изиграли носовите съгласни *н* и *м*, в съседство с които се намира малкият ер. В такава позиция малкият ер се е произнасял с носов резонанс и се е развил в такава новобългарска ерова гласна, в каквато се развива едната от носовите гласни в старобългарския език, именно така наречената голяма носовка *ѫ*, сравни *дъб* от *дѫбъ, зъб* от *зѫбъ* и т. н. Изключенията, които изтъкнахме, не са в състояние да нарушат пълното единство, което характеризира днешните български говори по отношение на заместника на *ь*.

На различни стадии на развой, архаичен и по-нов, стоят днешните български диалекти във връзка с начина, по който заместват старата ятова гласна *ѣ*. Тази старобългарска гласна се е произнасяла в старобългарските диалекти като широко *е*, което се отбелязва графично като е. Такова произношение на ятовата гласна е много обикновено в много съвременни български говори, напр. в разложкия говор, в голяма част от родопските говори, в архаични мизийски говори и т. н. Първият етап от промяна на ятовата гласна е бил общ за всички български говори. Той се е заключавал в запазването на широкото е само под ударение. Когато ятовата гласна се е намирала вън от ударението, тя е започнала да се произнася като обикновено *е*. Тази фаза от развоя на ятовата гласна е запазено в много родопски говори, напр. *мляко, млечен*, но *млекáр*. По-нататък в редица български говори ятовата гласна е за-

почнала да преминава в *е* и под ударение, но пред срички, които са съдържали мека гласна. Този процес е станал най-рано в ония български говори, в които първоначалното широко е вместо ѣ, е преминало в *а* с мекост на предходната съгласна. Така са се получили редувания *мляко — млечен, бяло — бели, бряг — крайбрежен* и т. н. Такова произношение е характерно за много източни говори и за съвременния български книжовен език. Изброените процеси във връзка с развоя на ятовата гласна са ставали в българския език в течение на XII и XIV в. През XIII в. в западните български говори започва процес на пълна замяна на ятовата гласна *е*, независимо в каква позиция се е намирала тя в думата. Това е така наречените *екавизъм* в българския език. В течение на доста дълъг период от време екавизмът завладява големи пространства в западната половина на българския език. В краен резултат се е получило познатото раздвоение на западна и източна половина на българската езикова територия. Границата между тях започва от устието на р. Вит и на юг през Пирдоп, Панагюрище, Разлог, Гоцеделчевско стига до Солун. Голям отпор на екавизма са оказвали южномакедонските периферийни говори. Ние разполагаме с исторически данни, от които се вижда, че южномакедонската област Костурско, която днес е екавска, в XVI в. е била все още якавска област. В паметник, писан на костурски диалект от това време, все още се пише *коляно, мляко, невяста, ряка, вядро, желязо, врятено* и т. н.

Че екавизмът в западните български говори е късно явление, се вижда и от други западнобългарски говорни факти. Така напр. съгласната *ц* затвърдява много рано в по-голямата част от българските говори. Поради това затвърдяване старата ятова гласна в част от ония западнобългарски диалекти, където тя е била произнасяна вече като *а* с мекост на предходната съгласна (сравни приведените по-горе костурски примери от XVI в.), когато се е намирала след *ц* се е променила в обикновено *а*. Така са се получили днешните западнобългарски изговори *цана* от *цѣна, цалувам* от *цѣлувам, цапим* от корен *цѣп, цадим* от корен *цѣд* — и т. н. Това са архаични остатъци, които говорят, че и западнобългарските говори са били докъм XIII в. якавски, както всички останали български говори.

В българските диалекти се наблюдава различен начин на застъпничество на старобългарската голяма носовка, предавана в старата кирилица със знака *ѫ*. В едни диалекти тази гласна минава в *а*, напр. *рака* от *рѫка, зъб* от *зѫбъ, пат* от *пѫть*, а в други в новобългарска ерова гласна, напр. *ръка, зъб, път*. Нека отбележим, че гласните *а* и *ъ* не са отдалечени много една от друга по начина, по който се произнасят. Върху някои по-второстепенни застъпничества на *ѫ* в съвременните български диалекти няма да се спираме Различията, за които говорим, не се дължат на това, че някои диалекти са застинали при развоя на *ѫ* на по-архаична

база, а други на по-напреднала. И двата застъпника на старобългарската голяма носовка *а* и *ъ* са възникнали едновременно и са еднакво стари в българските диалекти. Много интересен е въпросът за географското разпространение на двата главни застъпника на *ѫ*. Новобългарската ерова гласна като застъпник на голямата носовка е много широко разпространена в българската езикова територия. Говорите, в които тя се среща, обхващат североизточните, северозападните и югоизточните части на нашата република. Тясно свързани по този езиков белег с тях са обширни области в Южна и Западна Македония, напр. *Дебърско, Стружко, Охридско, Преспанско, Солунско, Дойренско, Кукушко, Серско, Воденско.* Изговор *а*, т. е. *рака, заб, пат* се срещат в централната част на Македония — Прилеп, Велес, Битоля, Щип, Кичево и др. Естествено продължение на тези македонски *а*-говори в североизточна посока представят говорите в *Станкедимитровско, Радомирско, Ихтиманско, Ботевградско, Кюстендилско.* Както се вижда, при все че в резултат на развоя на *ѫ* в български език са се получили две гласни, впрочем близки в артикулационно отношение, географското им разпределение споява българската езикова територия в нерушимо единство, защото а- говори не са откъснати географски от ъ- говори, а са заобиколени от тях и образуват тяхната сърцевина. Гласни *а* и *ъ* са толкова близки, че в огромното мнозинство на българските говори се смесват, когато се намират вън от ударение.

Това, което изтъкнахме дотук, не изчерпва всички ония черти, които свързват българските говори в единно цяло във връзка с морфологични и фонетични показатели. Материята е обширна, доста специална, и не е тук мястото тя да бъде излагана в пълнота. Ние подбрахме най-съществените и най-важното, което ясно показва общността в граматичната структура и във фонетичния облик на днешните български диалекти и по категоричен начин определя тяхното географско разпространение.

Скенирано за:

www.strumski.com

Библиотека „Струмски”
е създадена в памет на
загиналите за Родината.

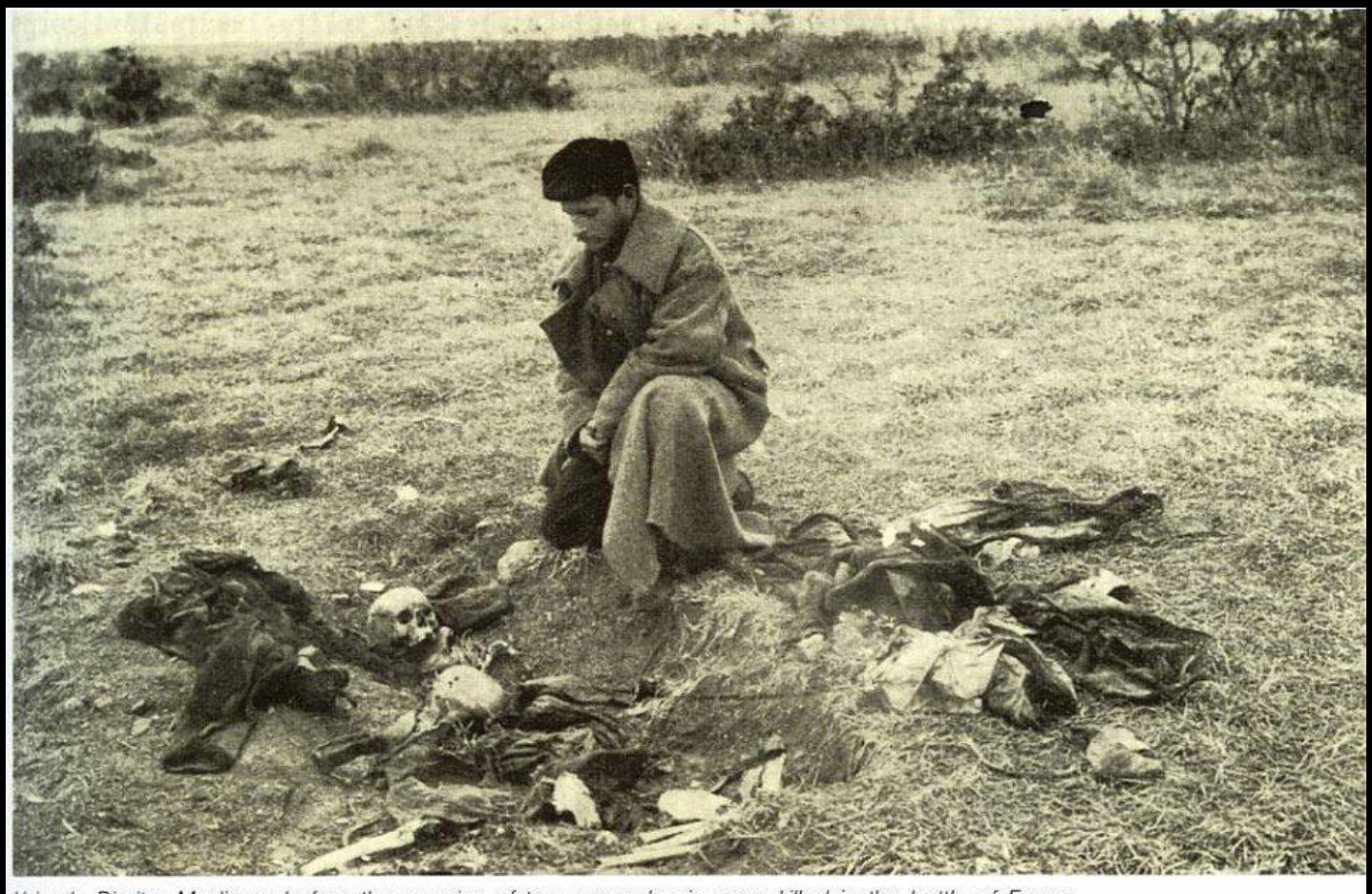

Voivode Dimiter Madjarov before the remains of two comrades in arms killed in the battle of Ferres